

В.А. Бушаков

ЕТНОНІМІЧНИЙ ТЕРМІН ОСТЯК

(До семантичної типології етнонімів)

УМИНУЛОМУ етнонімічний термін *остяк* вживався в Росії щодо різних народів: 1) хантів (*остяки, остяки обдорські, березовські, сургутські* тощо, *уштяк* у сибірських татар, *істяк, іштяк, істāk, іштєк* “чужий” у казахів і киргизів); 2) деяких груп мансі; 3) камських башкирів у писцевих книгах 1623–1624 років; 4) селькупів; 5) кетів (*остяк, оштак* в евенків) [Анучин 1897; БРС, 220; БШ, 181 прим. 19; НС, 570; Рона-Таш 1986, 51; ЭРС, 329, 330; ЭСРЯ. Т. 3, 167]. Етнічний термін *остяк* тюрки вживали до схожих за культурою сусідніх етносів лісової смуги [НС, 570]. Ці етноси взяли участь в етногенезі башкирів і сибірських татар, на що вказують родові підрозділи з іменем *остяк* у складі башкирів: *ištākā* роду бурзян племені бурзян і роду кункас-мін племені мін, *ištāk* роду бала-катай племені катай, *ištəkāy* роду юракти-кангли племені кангли, *ištāk* роду мул-гайна племені уран [БРС, 852–863], – та рід *іштек* у тобольських татар, “очевидно, нащадки остяків, яких татари й сьогодні ще називають іштеками” [Радлов 1989, 120].

У виданій 1823 року в Парижі “Asia Polyglotta” Г. Клапрот (Н. Klaproth) пояснив етнонім *остяк* із хант. *as jay* “мешканці Обі” (*as* Об і всіяка велика ріка, *jay* люди, народ) [Терешкин 1981, 26, 61], а Г. Вамбері (Н. Vámbéry) пов’язав його з тюркським *istjak* “мешканці верхніх земель (Oberländer)”, від тюрк. *üst* верх (див. [Рона-Таш 1986, 52]).

Етимологія Г. Вамбері є абстрактною, а етимологія, запропонована Г. Клапротом, суперечить тому, що термін *остяк* охоплює, крім хантів, інші етноси, що йому притаманне широке етнонімічне значення, яке можна визначити як “супротивники, вороги тюрків” (слід пам’ятати, що кипчаки мали стосунки з предками башкирів – угорськими племенами [Неч, 686–687]).

Пояснення терміна *остяк* із хантійського словосполучення *ас ях* “обські

люди” М. Терешкин вважає безпідставним і пов’язує його з тат. *уштяк* іноплеменник [Терешкин 1966, 319]. Гіпотеза щодо тюркського походження терміна є слушною з історичної та етнолінгвістичної точок зору й заслуговує на етимологічну розвідку.

Семантика етнічного терміна *остяк* віддзеркалена в евенк. *уштак, устэк* супротивник, ворог, що походить з якут. *östööh* той, хто живе з кимось у сварці (пор. евенк. *устун-* сердитись; ворогувати < якут. *östös* сваритися між собою, лаятися, від *ös* сварка, лайка) [ЭРС, 456; Бётлингк 1989, 458]. Якут. *ös* належить до загальнотюркського лексичного фонду: тюрк. *öç* помста; ворожнеча; ненависть, *öçä-, öçü-* мстити; ворогувати; ненавидіти [ЭСТЯ, 558–559]. До цього лексичного гнізда належать: дтюрк. *öç* помста, гнів, *öçlüg* мстивий, ворожий, *öçä-* ворогувати, *öçäş* ворожнеча, суперництво, *öçäşci* ненависник, суперник, *öçüz* помста; ненависть [ДТС, 376], башк. *üs* помста, *üseg-* злитися, *üslä* що таїть злобу [БРС, 692], тат. *üç* помста, злоба, *üceg-* таїти злобу, злитись, чіплятися, *üçle* що таїть злобу, ворожий, злісний [ТатРС, 430], чув. *вёчё* злоба, лють, злісний, *вёче* злитися, гніватися, *вёчёх* злий; заздрий [ЧРС, 78–79], мар. (<тюрк.) *үчө* помста, *үчашаш* змагатися, сперечатися, *үчызö* упертий, мстивий, месник [МРС, 375], каз. *öş* помста; що має злобу, *öştes-* ворогувати, *öştik* ворожнеча, *öştes, öшти, öşpendi* ворогуючий [КазРС, 278], кирг. *öç* злоба; помста, *öçöş* злоба, мстивість, *öçtüü, öçmөndüü, öçmөntöy* злісний, мстивий, *öçöş-, öçtöş-, öçük-* злобувати, гніватися, *öçtöşkөн duşman, öçmөndüü coo* злісний ворог [КиргРС. Кн. 2, 104], тур. *öç* помста, *öcü* дитяче бука, опудало, страховисько [ТурРС, 697], калм. *ös* ворожнеча, ненависть, *öşen* помста, *öşe, öşen* ворожнеча, ненависть, помста, *öslx^o, öşelx^o, öşrx^o* ворогувати, *öşx^o* ненавидіти [KW, 301–302], монг. *öc* помста, ненависть, *өслөх* мстити, помститися, *өстөй* ненависний, *өстөн*

ненависник, **өстөн дайсан** ненависники, вороги [МРС, 332–333].

На підставі вищевикладеного можна дійти висновку, що етнічний термін *остяк* походить від тюркського (кипчацького) прикметника ***östäk** ворогуючий, ворожий, утвореного від похідного дієслова ***östä-** ворогувати (**öş** ворожнеча, ненависть + афікс **-tä-**) за допомогою афікса **-k** (див. [Кенесбаев, Карашева 1966, 325, 328]). Якут. **östööh** (**ös-töö-x**) є абсолютним семантичним і морфологічним аналогом кипчацького (казахського) ***östäk** (див. [Убрятова 1966, 416, 417]). В татарській мові ***östäk** мало перейти в ***üstäk**, а в башкирських діалектах – в ***üstäk** чи ***üstäk** (пор. башк. **üs** помста і башкирські родові імена *ištäk*).

В. Никонов зазначив, що багато етнімінів утворені від лексем зі значенням “свій”, а природною парою до них є етніміни з похідним значенням “чужий” або “супротивник”, “ворог” [Никонов 1970, 16–17]. Походження етнімічного терміна *остяк* пов’язане саме з дихотомічною опозицією “свій” ↔ “чужий”, а його тюркська етимологія знаходить широкі семантико-типологічні паралелі у багатьох мовах світу:

ненці називали хантів і мансі *хабі* “ворог” [НС, 570];

Д. Анучин з назвою хантів *яран*, *ярган* у ненців порівнює хант. **jöra** інакший, чужий (див. [Терешкин, 1981, 83]) і пов’язує етнімім друс. *югра* (хант.) [Анучин 1897, 369], який “безсумнівно, пов’язаний із комі **jęgra** мансі, вогул” [ЭСРЯ. Т. 4, 527] (комі-зирянці називали хантійські племена *jögra*, а мансійські – *vequl*, звідки рос. *вогул* [Терешкин 1966, 319])*;

застаріла назва народу мансі *вогули* пояснюється з комі-зирянського **вагол** чужинець, дикий, темний [Соколова 1979, 46];

назва **чүдь** давнього фінського населен-

* Пор. хант. **järgan**, **jörgän**, **jörän** ненець, самоїд [Терешкин 1981, 68]. В. Литкін пояснює комі **jęgra** з праперм. ***jęgra** (***jęng-** білий + ***ra** ріка) “Кама” або “Біла”, звідки, на його думку, походять руські літописні назви **югра** (< ***jęgra**) хантів і мансі та **үгре** (< ***jęgre** < ***jęgre**) мадярів [Лыткин 1971, 204–205].

ня території колишніх Псковської, Новгородської, Архангельської, Олонецької та Пермської губерній Росії порівнюється з саам. (норв.) **čudde**, саам. (шв.) **čutte**, **čude**, саам. (коль.) **čutte**, **čut** переслідувач, розбійник, назва ворога, що пригноблював саамів (*у казках*) [ЭСРЯ. Т. 4, 378];

евенки словом **чангит** (мн. **чангичил**) бродяга, розбійник; *фолькл.* ворог (від **чанги-** бродяжити, розбійничати) називають у фольклорі групи давнього населення, з яким у них були зіткнення [ЭСР, 525];

евени словом **булэн** ворог називали своїх сусідів юкагирів [Никонов 1984, 47];

чукчі й коряки називають одні одних *танн’ытан* “іноплеменник, ворог” [НС, 896];

у назві гілки *джат* монгольського племені джалаїр [Рашид-ад-дин 1952. Т. 1, кн. 1, 94] (*чжот* [Лебедева 1958, 220]) відбився давній монгольський термін *джад*, що означав неспоріднені монголам племена [Рашид-ад-дин 1952. Т. 1, кн. 2, 16], пор. дтюрк. **yat** чужий, сторонній; чужина, кирг. **cat** чужий, сторонній; чужинець, тур. **yad** чужий, сторонній, незнайомий; іноземний;

арії в завойованій ними Індії називали підкорені племена терміном **dāsá** ворог; злий демон; раб, що первісно був етнімімом предків парфян – племен *Δάοι*, *Dahaē* античних авторів, *daha* в Авесті, з якими предки індійських аріїв ворогували на своїй прабатьківщині [Смирнов 1984, 15–16] (із санскр. **dāsá** ворог; злий демон; неарієць; раб [СРС, 266], можливо, пов’язане циг. **das** серб, хорват, болгарин [Мануш 1979, 75]);

у Північній Америці етнімім *аначі* (самоназва *діне* “люди”) мовою зун’ї значить “вороги”, *сіу* мовою оджібве – “змія” або “ворог”, *чейєни* (самоназва *ді-тсїс-тас* “наші люди”) мовою сіу – “люди чужої мови”; у Мексиці *чоль* мовою кекчі – “чужий”, “дикий”, *чонталь* мовою науатль – “чужий”, *ч’хи* (самоназва *інікоб* “люди”) мовою тохолаблей – “вороги” [НМ].

Достовірна етимологія етнімічного терміна *остяк* сприяє кращому розумінню історичних та етногенетичних процесів, що відбувалися в ареалі його вжитку протягом кількох століть.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

дтюрк. – давньотюркська
евенк. – евенкійська

каз. – казахська
калм. – калмицька

кирг. – киргизька	стмонг. – старописемна монгольська
мар. – марійська	тат. – татарська
монг. – монгольська	тур. – турецька
праперм. – прапермська	тюрк. – тюркські мови
рос. – російська	хант. – хантійська
саам. (норв., шв., коль.) – саамська (норвезький, шведський, кольський діалект)	циг. – циганська
санскр. – санскрит	чув. – чуваська
	якут. – якутська

ЛІТЕРАТУРА

- Анучин Д. Остяки // *Энциклопедический словарь*. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 22, кн. 43. Санкт-Петербург, 1897.
- Бётлингк О.Н. *О языке якутов*. Пер. с нем. В.И. Рассадина. Новосибирск, 1989.
- БРС – *Башкирско-русский словарь*. 32 тыс. слов. Москва, 1966.
- БШ – *Башкирские шежере*. Уфа, 1960.
- ДТС – *Древнетюркский словарь*. Ленинград, 1969.
- КазРС – Махмудов Х., Мусабиев Г. *Казахско-русский словарь*. Св. 15 тыс. слов. 2-е изд., перераб. и доп. Алма-Ата, 1987.
- Кенесбаев С.К., Карашева Н.Б. Казахский язык // *Языки народов СССР*. В пяти томах. Т. 2: Тюркские языки. Москва, 1966.
- КиргРС – *Киргизско-русский словарь*. В двух кн. Ок. 40 тыс. слов. Сост. К.К. Юдахин. Москва, 1985.
- Лебедева Е.П. К вопросу о родовом составе монголов // *Филология и история монгольских народов*. Москва, 1958.
- Лыткин В.И. К этимологии слов *угры* и *югра* // *Этимология*. 1968. Москва, 1971.
- Мануш Л. Культ Шивы и цыгане (К проблеме древней религии цыган) // *Советская этнография*, 1979, № 6.
- МРС – Васильев В.М., Савткова А.А., Учаев З.В. *Марийско-русский словарь*. Ок. 20 тыс. слов. 2-е изд. Йошкар-Ола, 1991.
- НЕС – *Народы Европейской части СССР*. Т. 2. Москва, 1964.
- Никонов В.А. Этнонимия // *Этнонимы*. Москва, 1970.
- Никонов В.А. Этнонимы Дальнего Востока СССР // *Этническая ономастика*. Москва, 1984.
- НМ – *Народы мира: Историко-этнографический справочник*. Москва, 1988.
- НС – *Народы Сибири*. Москва; Ленинград, 1956.
- Рашид-ад-дин. *Сборник летописей*. Т. 1, кн. 1. Москва–Ленинград, 1952.
- Рашид-ад-дин. *Сборник летописей*. Т. 1, кн. 2. Москва–Ленинград, 1952.
- Рона-Таш А. Иштэк // *Башкирская этнонимия*. Уфа, 1987.
- Смирнов К.Ф. *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва, 1984.
- Соколова З.П. К происхождению современных манси // *Советская этнография*. 1979, № 6.
- СРС – Кочергина В.А. *Санскритско-русский словарь*. Ок. 28 тыс. слов. Москва, 1978.
- ТатРС – *Татарско-русский словарь*. Ок. 25 тыс. слов. Казань, 1988.
- Терешкин Н.И. *Словарь восточно-хантыйских диалектов*. Ленинград, 1981.
- Терешкин Н.И. Хантыйский язык // *Языки народов СССР*. В пяти томах. Т. 3: Финно-угорские и самодийские языки. Москва, 1966.
- ТурРС – *Турецко-русский словарь*. 48 тыс. слов. Сост. А.Н. Баскаков, Н.П. Голубева, А.А. Кямилаева и др. Москва, 1977.
- Убрятова Е.И. Якутский язык // *Языки народов СССР*. В пяти томах. Т. 2: Тюркские языки. Москва, 1966.
- ЧРС – *Чувашско-русский словарь*. Ок. 40 тыс. слов. Москва, 1982.
- ЭРС – *Эвенкийско-русский словарь*. Ок. 25 тыс. слов. Сост. Г.М. Василевич. Москва, 1958.
- ЭСРЯ – Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Изд. 2-е. Т. 1–4. Москва, 1986.
- ЭСТЯ – Севортян Э.В. *Этимологический словарь тюркских языков*. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, 1974.
- KW – Ramstedt G.-J. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki, 1935.
- TEL – Redhouse J.W. *A Turkish and English Lexicon Showing in English the Significations of the Turkish Terms*. 2nd ed. İstanbul, 1992.